

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทราวดี มีชูวงษ์ ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๒๑ เล่ม ๖ มีนาคม ๒๕๒๐)

๖. ปาง

ในระหว่างการศึกษาของเธอ นางสาวเจอมัลมานไม่เคยพบรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแบบมนุษย์ (มี ๒ กร) ในประเทศอินเดียที่ยกพระหัตถ์ทั้งสองขึ้นพร้อมกัน (นอกประเทศอินเดีย มีอยู่องค์หนึ่งที่เกาะลังกา แต่ก็อยู่ในสมัยหลังมาก) และที่พระหัตถ์จะทอดลงต่ำทั้งสองข้างก็มีอยู่น้อยเช่นเดียวกัน (รูปที่ ๑๐, ๓๗) โดยทั่วไปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรรูปมนุษย์จะยกพระหัตถ์ขึ้นข้างหนึ่งและทอดลงข้างหนึ่ง เมื่อพระหัตถ์ขวาขึ้นในปางประทานอภัยหรือเพื่อถือลูกประคำ พระหัตถ์ซ้ายซึ่งถือดอกบัวก็จะทอดอยู่ในระดับพระโสณี (ตะโพก) (รูปที่ ๖, ๗, ๘) หรือวางอยู่เหนือฐาน (รูปที่ ๓๓, ๓๔) เมื่อพระหัตถ์ขวาขึ้นเพื่อถือดอกบัวพระหัตถ์ซ้ายก็จะวางอยู่เหนือปมของผ้าที่คาดอยู่รอบพระโสณี ท้ายที่สุดเมื่อพระหัตถ์ขวาทอดลงเพื่อแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายก็ยกขึ้นเพื่อถือดอกบัว (รูปที่ ๑๒, ๑๙, ๒๕, ๒๖, ๓๕) ความจริงไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัว แต่ข้างก็ดูเหมือนจะนึกถึงความได้สัดส่วนซึ่งทำให้เขาสลักรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรรูปมนุษย์ตามแบบนี้

เมื่อพระกรของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมีเพิ่มขึ้น การรู้สึกถึงความได้สัดส่วนนี้ก็ดูเหมือนจะยังคงมีอยู่ รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔ กรมักมีพระหัตถ์ข้างหนึ่งยกขึ้นและอีกข้างหนึ่งทอดลง (รูปที่ ๑๗, ๒๓) พระหัตถ์ซ้ายที่ยกขึ้นทั้งสองพระหัตถ์หาได้ก่อนข้างยาก (รูปที่ ๑๔) สำหรับพระษัตกษีโลกेश्वरเราก็อาจยึดถือพระหัตถ์ที่ประนมไว้ได้ว่าทอดลงไปเบื้องล่าง ทั้งนี้เพราะเหตุว่าพระหัตถ์อีกสองข้างก็ชูสิ่งที่พระองค์ทรงถือไว้อยู่เบื้องบน (รูปที่ ๒๔)

สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่มี ๖ กรก็มีลักษณะต่างๆ กันไป บางครั้งแต่ละข้างก็มีหัตถ์หนึ่งที่ยกขึ้นและสองหัตถ์ที่ทอดลง ซึ่งทำให้รูปนั้นมีลักษณะหนักอย่างแปลกประหลาด (รูปที่ ๒๑) บางครั้งก็มีสามหัตถ์ยกขึ้นสามหัตถ์ทอดลง คือ หัตถ์ขวา ยกขึ้นอีกสองหัตถ์ทอดลง สองหัตถ์ซ้าย ยกขึ้นอีกหัตถ์หนึ่งทอดลง (รูปที่ ๑๖, ๒๐) หรือตรงกันข้าม ลักษณะที่ค้ำที่สุดอาจเป็นลักษณะที่วางหัตถ์ค้ำออกเหมือนรูปพิศ (รูปที่ ๒๒)

จากตัวอย่างเหล่านี้ เราอาจแลเห็นถึงความพยายามที่จะให้ความได้สัดส่วนแก่องค์ประกอบ แต่จำนวนกรซึ่งเป็นเลขคี่แต่ละค้ำนย่อมทำให้ความพยายามนี้ยากลำบากมาก บางทีอาจเป็นเหตุให้ต่อมาเลิกทำรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๖ กรก็ได้

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหลายกรรุ่นหลังดูเหมือนจะไม่ได้เอาใจใส่ทางด้านสุนทรียภาพมากนัก ดูเหมือนจะพยายามทำให้มีจำนวนกรและหัตถ์มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ในพื้นที่จำกัด และด้วยเหตุนี้ก็นิยมหมายถึงสิ่งที่ทรงถือด้วย ความผสมกลมกลืนของปางและความได้สัดส่วนของปริมาตรดูเหมือนจะไม่ได้คำนึงถึงกันอีกแล้ว

ปางของพระหัตถ์ หรือมุทราซึ่งรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงแสดงอาจแบ่งออกได้เป็น ๕ ปางที่สำคัญคือ

๑. ปางประทานอภัย (อภัยมุทรา)
๒. ปางประทานพร (วรมุทรา)
๓. ปางอัญชลี (อัญชลีมุทรา)
๔. ปางทรงแสดงธรรม (ธรรมจักรมุทรา)
๕. ปางข่มขู่ (ตรรชนีมุทรา)

๑. ปางประทานอภัย(อภัยมุทรา)

เป็นปางที่เก่าที่สุดที่ช่างได้สลักถวายแด่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร คล้ายกับประติมากรรมส่วนใหญ่ในศิลปะคันธารราชูซึ่งยังไม่อาจทราบได้ว่าหมายถึงใคร ปางประทานอภัยก็มีอยู่แก่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรตั้งแต่ศิลปะสมัยราชวงศ์กุษาณะที่เมืองมถุรา (รูปที่ ๒) พระหัตถ์ขวาของส่วนใหญ่ของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นมหาภารฐร์ก็แสดงปางประทานอภัยนี้เช่นเดียวกัน (เช่นรูปที่ ๖ และ ๘) นางสาวเดอมัลมานรู้สึกว่ามีนักปราชญ์บางท่านที่ไม่สู้จะทราบถึงความสำคัญของปางประทานอภัย

ในประติมากรรมสมัยโบราณของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนัก อย่างไรก็ตามปางนี้ก็
ก็เป็นพระนามของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในบทที่ ๒๔ ของคัมภีร์สังฆกรรมปุณฑริก
สูตรว่า “อภยทท” คือ “ผู้ให้ความมั่นคง” ยกเว้นจิตรกรรมฝาผนังในถ้ำอชันตาที่ ๑๗
(ภาพลายเส้นที่ ๑) และภาพสลักรุ่นหลังที่ถ้าพาทมิแล้ว ปางประทานอภัยก็เป็นปาง
ประจำในการแสดงภาพปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร อย่างไรก็ตามประติมา
กรรมเหล่านี้ส่วนใหญ่แขนงก็หักไปหมดแล้วเช่นที่ถ้ำกันเทรีที่ ๖๖ และถ้ำอชันตาที่ ๔ แต่ที่
ถ้ำอชันตาที่ ๒๖ (รูปที่ ๗) และถ้ำเอารังคาพาที่ ๗ (รูปที่ ๖) ซึ่งประติมากรรม
ยังคงสมบูรณ์อยู่ หัตถ์ขวาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็อยู่ในปางประทานอภัย
นอกจากนี้ที่ถ้ำเอารังคาพาที่ ๗ รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็ยังมีสลักอีกครั้งหนึ่งเป็น
ภาพเล็ก ๆ ทางด้านข้าง กำลังเหาะไปทรงช่วยเหลือผู้ที่นับถือพระองค์ พระองค์ทรง
ถือบัวสีชมพู (ปัทมะ) อยู่ในพระหัตถ์ซ้าย และพระหัตถ์ขวาก็ทรงแสดงปางประทาน
อภัย ภาพเล็ก ๆ ทางด้านข้างของภาพปางปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ถ้ำ
กันเทรีที่ ๖๖ ก็แสดงภาพลักษณะเดียวกันนี้ด้วย คือบุคคลตรงกลางนั้นแสดงปางประทาน
อภัยด้วยมือขวา

นอกจากนี้ส่วนใหญ่ของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นมหาราษฎร์
ไม่ว่าจะเป็นเทพองค์สำคัญเช่นที่ถ้ำการ์ลี ถ้ำเอลโลราที่ ๑๐ หรือเป็นทวารบาล (รูปที่ ๙)
ก็แสดงปางประทานอภัยเช่นเดียวกัน แม้เมื่อมีพวงประคำสวมอยู่รอบนิ้วพระหัตถ์ของ
หัตถ์ขวาเช่นที่ถ้ำการ์ลี

ปางประทานพรได้ค่อย ๆ เข้ามาแทนที่ปางประทานอภัย แต่ปางประทาน
อภัยก็ยังคงมีอยู่แก่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในศิลปะลาส – เสนะ และยังคงมีอยู่อีก
แก่รูปพระสิงหาสน์โลกศวรสำริด ๒ องค์ที่นาถันทา (รูปที่ ๓๓, ๓๔) รูปพระสุกต
สังทรศนโลกศวร (รูปที่ ๒๒) คัมภีร์สาธนะเองก็ได้กล่าวแนะไว้สำหรับหัตถ์ขวา
ข้างหนึ่ง นอกจากนี้ยังพบมีอยู่แก่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๖ กร ๒ องค์ รูปพระ
โพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหลายกรในสมัยเสื่อมแล้ว

ปางประทานอภัยนี้ไม่เคยแสดงโดยหัตถ์ซ้ายเลย

๒. ปางประทานพร (วรมุทรา)

ปางประทานพรมีมากกว่าปางประทานอภัย มีมาแล้วตั้งแต่ต้นสมัยคุปตะใน
แคว้นมคธ (รูปที่ ๑๒,๑๓) และน้อยลงในแคว้นมหาราษฎร์ซึ่งดูเหมือนจะเป็นในตอน
ปลายของศิลปะเช่นในถ้ำอชันดาที่ ๑๗ และถ้ำพาทามิที่ ๓ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๓
จนกระทั่งถึงสมัยเสื่อมของศิลปะ—เสนอ ปางประทานพรได้กลายเป็นปางประจำของ
หัตถ์ขวาที่สำคัญของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหลายกร ยกเว้นรูปพระชกษรีโล-
เกศวร ในบรรดารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรรูปมนุษย์ ปางประทานพรก็มีปรากฏแก่
รูปพระโลกนาถ พระขรรพณะ และรูปพระสิงหาสน์โลเกศวรจากเขารัตนคีรี

เป็นธรรมดาอยู่เองที่ปางประทานพรนี้จะเป็นของพระโพธิสัตว์ ซึ่งหน้าที่
สำคัญของพระองค์ก็คือการที่จะทำให้สิ่งที่มีชีวิตหลุดพ้นจากวัฏสงสารและคอยช่วยเหลือ
เขาเหล่านั้น นอกจากนี้ก็กล่าวกันว่าสายน้ำอมฤตได้ไหลออกมาจากพระหัตถ์ของ
พระองค์เพื่อคอยช่วยเหลือผู้ที่ตายไปแล้วโดยเฉพาะอย่างยิ่งเปรตสุนัข ซึ่งได้ยกปากขึ้น
ไปยังพระหัตถ์ของพระองค์ แต่ปางประทานพรก็ยังเป็นปางของเทวดาอีกหลายองค์ เช่น
พระโพธิสัตว์ศรีอาริยมฤตไตรย พระโพธิสัตว์มัญชุศรี (รูปที่ ๒๘,๓๐) พระโพธิสัตว์
วัชรปาณี นางคารา พระนารายณ์ พระอิศวร ฯลฯ ด้วยเหตุนี้จึงไม่เพียงพอที่จะใช้ปาง
นี้สำหรับตัวรูปปั้นคือรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหรือไม่ เราจำเป็นต้องใช้ลักษณะอื่นอีก
เช่นการปรากฏมีพระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ อยู่บนพระเกศา รวมทั้งสิ่งที่ทรงถืออยู่เป็น
ประจำและบริวารที่มีอยู่เสมอด้วย

๓. ปางอัญชลี (อัญชลิมุทรา)

ปางนี้ไม่ได้มีเฉพาะแก่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเท่านั้น แต่ยังมีอยู่แก่พระ
พรหมด้วยในเมื่อพระองค์ทรงสั่งสอนพระเวทเพราะเหตุว่าพระเวทนั้นยิ่งใหญ่มากกว่าพระ
พรหม และพระพรหมก็กำลังทรงแสดงความเคารพต่อพระเวท ลักษณะเช่นนี้ก็ปรากฏ
แก่พระชกษรีโลเกศวรเช่นเดียวกัน พระหัตถ์ของพระองค์ประนมเพื่อแสดงความ
เคารพบูชาภาคาคคีคีสิทธีหกพยางค์คือ โอม มณี ปัทเม ฮุม ซึ่งเป็น “พระจักรพรรดิ
แห่งพระราชาทันถาย (สรรพราเชนทร์)” ความมุ่งหมายโดยเฉพาะของปางนี้มีคำว่า
“สรรพราเชนทร์มุทรา” ซึ่งบางครั้งก็ใช้เรียกสนับสนุนอยู่ มือทั้งสองประนมอยู่ได้ปาก
เพราะเหตุว่าปากกำลังจะกล่าวถ้อยคำอันศักดิ์สิทธิ์ออกมา สิ่งที่เป็นจริงแก่พระพรหม

สำหรับพระเวทก็เป็นจริงสำหรับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรด้วย ไม่ใช่แต่เพียงเพราะเหตุว่าพระองค์ทรงเป็นต้นคิดแห่งคาถาศักดิ์สิทธิ์หกพยางค์ (ษทักษรี) เท่านั้น คัมภีร์การฉันทพยูหสูตรก็ได้กล่าวว่างค์ได้ปล่อยให้เกิดพระสรส์วัตีซึ่งเป็นเทพธิดาแห่งการพุกและคำพุกออกมาจากพระหนต์ คือพระโอษฐ์ของพระองค์ด้วย

ในบรรดารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรของอินเดีย คงมีแต่เพียงพระษทักษรีโลกेश्वरเท่านั้นที่ทรงประนมหัตถ์สำคัญของพระองค์ในปางอัญชลิมุทรา ปางเช่นนี้ไม่เคยปรากฏแก่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรรูปมนุษย์ (ในบรรดารูป ๑๐๘ รูปรุ่นหลังมากที่มีฉันทพยูหัตถ์แห่งเมืองปาตานในประเทศเนปาล มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรรูปมนุษย์อยู่รูปหนึ่งที่แสดงปางอัญชลิมุทรา พระองค์ทรงมีพระนามว่ากฤตยาญชลีโลกेश्वर)

๔. ปางทรงแสดงธรรม (ธรรมจักรมูทรา)

ปางทรงแสดงธรรมก็คือปาง “ทรงหมุนธรรมจักร” จักรนี้อาจเป็นจักรของพระธรรมหรือจักรของพระจักรพรรดิ คงเป็นด้วยเหตุนี้เองที่ปางธรรมจักร (ประวรรัตน) มูทราได้เป็นปางของพระศรีโปตลกโลกนาถ (รูปที่ ๓๖) “พระองค์ผู้ซึ่งเป็นเจ้าแห่งโลก (โลกेश्वร)” ได้สถิตอยู่เหนือภูเขาโปตะละซึ่งนามนี้ก็เป็นนามของเมืองแห่งพระจักรพรรดิด้วย ในบันทึกของท่านพระภิกษุจีนเหียนจิ่ง (พระถังซำจั๋ง) ได้พรรณนาถึงเขาโปตะละซึ่งตรงกับราชธานีของพระจักรพรรดิ นายปรช็ลสุก็ได้ชี้ให้เห็นว่าตามแบบแผนของกษัตริย์ ภูเขานี้ก็คือสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ตามแบบแผนทางด้านศาสนาด้วยเหตุนี้เองที่ประเทศทิเบต คำว่าโปตะละจึงหมายถึงที่ประทับขององค์ดาไลลามะผู้ซึ่งเป็นอวตารของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และเป็นเจ้าทั้งทางโลกและทางธรรม

ปางธรรมจักรมูทราเมื่ออยู่บ่อย ๆ แก่รูปพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อกำลังประทับนั่งห้อยพระบาททั้งสองข้าง ท่านั่งแบบนี้จึงอาจใช้แทนที่ราชธานีหรือภูเขาโปตะละเพราะเหตุว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ มีประติมากรรมแสดงรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับนั่งในท่าประลัมพปาพาสน์และ “ทรงหมุนธรรมจักร” ซึ่งไม่ใช่รูปของพระโพธิสัตว์ศรีอารียเมตไตรย ปางทรงแสดงธรรมนี้ก็เป็ปางของพระราชาหยาณยรามโลกนาถและพระศรีโปตลกโลกนาถด้วย ถ้าทำประทับนั่งจะเปลี่ยน

แปลงไป ก็อาจเป็นเพราะเหตุว่าพระราชหฤทัยของพระราชาชนกนาถไม่ได้ประทับอยู่เหนืออกเขา
โปตะละ ด้วยเหตุนี้ลักษณะกษัตริย์ของพระองค์จึงต้องด้วยวิธีอีกวิธีหนึ่ง (คือปางทรง
แสดงธรรม) ซึ่งอาจเป็นที่เข้าใจแก่ผู้ที่เคารพนับถือได้เช่นเดียวกัน

๕. ปางข่มขู่ (ครรชนิมุทรา)

ปางนี้มีลักษณะดังต่อไปนี้คือ นิ้วชี้เหยียดออกไปในท่าขู่ นิ้วอื่น ๆ พับเข้ามา
ปางนี้มีอยู่ครั้งหนึ่งแก่รูปหัยครีพบริวารของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และก็ได้กล่าวถึง
มาแล้วบ้างเมื่อก่อนกล่าวถึงรูปนางมหาประติสรา สำหรับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็มีกล่าว
ไว้ในคัมภีร์สาธนะเล่มเดียวคือเป็นปางของพระมาयाชาลกรามอารยอวโลกิเตศวร คัมภีร์
ดังกล่าวแสดงถึงการได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย กล่าวคือพระ
โพธิสัตว์ต้องมีพระองค์เปลือยเปล่า สวมกรองศอกทำด้วยกะโหลกศีรษะมนุษย์ มี ๕ เศียร
แต่ละเศียรมีสีต่างกันและมี ๓ เนตร นอกจากนี้ยังทรงถือสิ่งของ ๆ พระอิศวรอีก ๆ ละ
อย่างไรก็ตามลักษณะเช่นนี้ก็ไม่ตรงกับลักษณะของภาพสลักพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
๑๒ กร ซึ่งนายวัตเตลได้ตีพิมพ์ไว้ พระโพธิสัตว์องค์นี้มีเศียรแต่เพียงเศียรเดียวเท่านั้น

หลักฐานข้างหนึ่งของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่นายวัตเตลตีพิมพ์แสดงปาง
ซึ่งนายวัตเตลและนายบาเนอร์จีเรียกว่าครรชนิมุทรา ปางนี้รวมทั้งการที่มีกรหลายกรและ
มีสิ่งที่ทรงถือบางสิ่งซึ่งเราจะได้พิจารณาต่อไป แสดงให้เห็นว่าภาพสลักดังกล่าวมีอายุอยู่
ในรุ่นหลัง ดังนั้นจะเห็นว่าประติมากรวิทยาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรค่อย ๆ ได้รับ
อิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายเพิ่มขึ้นทุกที อิทธิพลนี้เริ่มต้นด้วยปางและ
สิ่งที่ทรงถือ ก่อนที่จะไปถึงรูปร่างของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเองดังที่ปรากฏขึ้นใน
ภายหลัง เช่นในคัมภีร์สาธนะของพระมาयाชาลกรามอารยอวโลกิเตศวร พระหาลาหล-
โลกิเตศวร และพระนัลกัณฐโลกิเตศวรเป็นต้น

(ยังมีต่อ)